

Alenka Puhar o skritem spominu Angele Vode »In od tiste ure je Angela zame brin«

Publicistka in dolgoletna novinarka Dela je konec leta 2000 v vpogled in preslikavo dobila škatlo s papirji, za katere se ni dobro vedelo, kaj se skriva med njimi. Predala ji jih je žena takrat že pokojnega Janeza Spindlerja, nečaka Angele Vode (1892–1985), predvojne komunistke, publicistke in borke za ženske in socialne pravice ter povojne politične arestantke. Večji del vsebine tega zaboja, ki je dōlga leta sameval skrit v enem izmed ljubljanskih župnišč, potem pa bil predan Spindlerju, je bil leta 2004 končno odtisnjen v knjigi Skriti spomin.

Ženja Leiler

Vnjem je izšlo pričevanje Angele Vode, zapisano v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bila po prihodu iz zapora vse do svoje smrti povsem izključena iz javnega življenja. Popisala je svoje življenje, predvsem pa svet pred drugo svetovno vojno,

vojno, komunistično revolucijo in čas po njej, obenem pa izpisala tudi prvo pričevanje o ženskih socialističnih zaporih pri nas. *Skriti spomin* je združil Alenko Puhar, scenaristko Ano Lasić ter scenaristko in režiserko Majo Weiss.

S filmom o Angeli Vode, ki je bil premierno prikazan pretekli teden na nacionalni televiziji, je slovenski film dobil junakinjo, ki nima ustrezne primere v domači kinematografiji. Podobno bi lahko rekli za dejstvo, da so ga pognale prav ženske. Potrebujete to dvoje kak komentar?

Gotovo, a tole ni priložnost, da bi hvalila nas ustvarjalke ali pa tarnala nad zapostavljanjem žensk. Film govori o razmerju med človeškim in nečloveškim, bolj se mu prilega razmislek o značaju kot o spolu.

Prikazovanje filma naključno sovpada z odkritjem zločina v Hudi Jami, še enem grozljivem pričevanju o sistematičnem povojnem likvidiranju »sovražnikov«. A v dandanašnji debati o tem, kdo je vedel in ni vedel za povojne poboje, ki jo s ciničnimi izjavami poganja celo predsednik združenja borcev, je zanimiv prizor, v katerem Angela Vode kmalu po koncu vojne zelo jasno govori o pobojih.

Zaradi odkritja v Hudi Jami mogoče učinkuje, kot da so stavki o po vojni pobitih uvedeni za tekočo politično rabo ali kar za propagando. Zagotavljam vam, da je Angela – kot seveda še na tisoče drugih ljudi – zares zanimalo, kaj se je dogajalo ob pre-

vzemu oblasti, kam je izginilo toliko ljudi. To je poskušala dognati, zapisovala si je govorice in ugotovitve, v Nagodetovi skupini se je o tem marsikaj zbralo. Z dokumenti je mogoče potrditi, da je pisala o masakrih, o taboriščih v Kočevju in na Teharjah, o tem, da sta bila na Teharjah dva sektorja, v enem vsi obsojeni na smrt. Pisala je o razočaranju nad Angleži, ki so dopustili, da komunisti koljejo na desetisoče ljudi, in da ti niso imeli druge krivde, kot da so poslušali nesposobne voditelje. Svarila je, da bi bila vstaja proti boljševizmu brezumna, češ da bi sledil še hujši masaker ... To je vse iz jeseni 1946.

Med procesom zoper Nagodetovo skupino pa obdolženci, če česa ne, niso bili obtoženi širjenja »laži« v zvezi s poboji.

Na procesu o moriji ni bilo govora, vsaj v javnem delu ne. Ljubo Sirc mi je zagotovil, da tudi na tajnem zasedanju ne, po njegovem so en del procesa zaprli za javnost samo zato, da bi ustvarili vtis, da gre res za nevarne špijanske posle. Da sklenem: uradno pomorjeni niso bili sestavina procesa proti Nagodetovi skupini, neuradno pa so ji sodili za to, ker si je drznila opazovati dogajanje v državi, o njem razmišljati in ga ocenjevati z izrazi kot brezpravje, krvav teror in podobno.

Današnja ugibanja, kdo je kaj vedel in zakaj ni povedal, res preskušajo potrpežljivost občinstva. Povedali niso, ker je bilo to kaznivo omenjati. Kdor ne verjame, naj vpraša Viktorja Blažiča in Draga Jančarja, ker Angele Vode pač ni več mogoče. Mislim, da bi se našel še marsikdo, ki bi kaj povedal, recimo moj prijatelj, kamerman, ki so ga še leta 1989 ustavili v kočevskem gozdu, povprašali, kaj stika tam okoli in za koga, odpeljali na postajo milice, izprašali in zastrašili – potem pa na srečo spustili.

V prvem delu film z nekaj prizori nekako shematično zajame zgodovinsko ozračje desetletja pred drugo svetovno vojno. Komunistom še zdaleč ne prizanaša; njihov ideološki karakter pod črto nedvoumno pokaže kot »kdor ni z nami, je proti nam«.

To je zgodovinski film, ki govori o komaj znanih dogajanjih. V tem je nekaj prednosti in nekaj težav. Jasno je, da pred gledalce razgrinja novosti, ampak hkrati naleti na zid skrbno vzdrževanih mitov in fraz in »resnic«, ki se z vso močjo branijo pred drugačnimi podatki. Vzemimo za primer kolaboracijo. V času obnovljenih razprav o pobojih se članek ali oddaja le redko konča brez opozorila: Za nobeno sodelovanje z nacizmom in fašizmom ni opravičila! V očeh govorca se ob tem pravičniško zaiskri, ker da gre tako rekoč za moralni temelj, ki se ga ne da spodmakniti. Svarilni kazalec je seveda obrnjen proti domobrancem, ki da so prekoračili mejo še dopustnega in se pogubili. Z Angelo pa vdre v ta urejeni, preprosti svet »novost«, stara, a očitno za glavnino občinstva nova: vojna se je začela tako, da so nacisti in komunisti skleni-



Foto: Lev Predan Kowarski

li pakt in v bratskem sodelovanju napadli Poljsko. Potem so eni napadali in osvajali po zahodu, drugi so napadali in osvajali po vzhodu. Ta kolaboracija je trajala dve leti, torej vso prvo tretjino vojne, in vsi komunisti, ki se ji niso uprli, so sokrivi, saj so bili člani te organizacije. Dajmo v oklepaj moralno plat in tudi vse strahote, ki jih je povzročilo sovjetsko vojskovanje v tem času. Odmislimo tudi to, kako komunisti niso prekinili te kolaboracije iz svoje volje, denimo, ker bi nenadoma spregledali – ne, k temu jih je tako rekoč prisilil Hitler ...

» Vse mogoče je prišlo na dan med snemanjem, od predmetov do usod. Že prvi dan smo v tleh celic na Beethovnovi našli veliko praznih tulcev od nabojev. Zidovi so sicer prebeljeni, a čisto razbrazdani od starih zapisov. «

Angela Vode pa je bila izključena iz partije ravno zaradi nasprotovanja paktu Ribbentrop-Molotov.

Njena grenka resnica, prikazana sedaj tudi v filmu, je v nevarnosti, da sploh ne bo razumljena ali pa da se bo pred njo znašel čvrst splet obrambnih mehanizmov. Ljudje se zagrejo oklepajo prepričanja, da so bili komunisti edini ali vsaj najbolj vneti anti-fašisti in da njihovo zavezništvo s fašisti ni bilo nič resnega. Skratka, filmi ponavadi poenostavijo kompleksno zgodovinsko dogajanje in ga poselijo s preprostimi liki, film o Angeli pa mora poenostavljene, propagandno sfrizirane predstave o zgodovinskem dogajanju za začetek narediti bolj kompleksne, ker težave glavne junakinje pač izhajajo iz njih. Že med vestmi o stalinških čistkah, lakoti v Ukrajini, izganjanju intelektualcev se je zgroženo spraševala, ali je vse to res, kaj to pomeni in kaj ukreniti. Ob paktu pa se ji je vse sesulo, v tem je videla vrhunec podlosti. Le kako naj se človek še kdaj zanese na tipe, ki so tako popolnoma amoralni?! Ljudi, ki so podobno mislili in čutili, je bilo mnogo, še več zunaj komunističnih vrst kot znotraj. To nezaslišano paktiranje je imelo grozovite posledice. Ne vem, koliko gledalcev bo Angeli naklonilo to razumevanje.

Menite, da jih ne bo veliko?

Moja skepsa raste iz izkušenj. Samo za primer: ljudje množično ponavljajo, da je bila vnetá komunistka, komaj kdo pa izjavi, da je nato postala prepričana antikomunistka. To oznaka še vedno zbuja nelagodje in odpor. In vendar je tisto, kar je doživela kot antikomunistka, neprimerno bolj resno in strašno od tistega, kar je doživela kot komunistka. Pa tudi to, kar je kot antikomunistka napisala, je pomebnost od tistega, kar je zapisala v svoji komunistični fazi.

V začetku aprila je evropski parlament sprejel posebno resolucijo o evropski zavezosti in totalitarizmu, v kateri je prvič zelo jasno obsodil tudi zločine komunizma, v njej pa je tudi predlog, da bi prav dan podpisal sporazuma med Hitlerjem in Stalinom razglasili za vseevropski dan spomina na žrtve totalitarnih in avtoritarnih režimov. O tem slovenski mediji, razen redkih iz-

jem, niso poročali niti prelivali mnenjskega črnila.

To je ustaljena praksa, saj tudi podobnim prizadevanjem Sveta Evrope ne sledijo. Popolnoma so zamolčali resolucijo 1481, sprejeto pred leti. Mimogrede, ali ste kdaj kaj slišali o razpravi in resoluciji 1652? Ta je iz letošnjega januarja.

Za številko prve stoji resolucija o potrebi po mednarodni obsodbi zločinov totalitarnih komunističnih režimov in je bila februarja 2006 v celoti natisnjena le v reviji Am-

Herriotu, nemu vodilnih ljudi v francoski Ligi za človekove pravice.

Pa filmski liki?

S filmskimi liki je za spoznanje drugače, tu smo si le vzeli nekaj svobode. Nekaj likov je bilo pač treba poudariti, izoblikovati, da so se ustvarile človeške vezi. Vendar smo tudi tu ostajali v okvirih verjetnega in upoštevati pričevanja. Ne nujno iz tega kroga. Smem posebej opozoriti na Hildegard Hahn? V Angelinih spominih nastopa kot sojetnica, dvojno, trojno tragična figura.

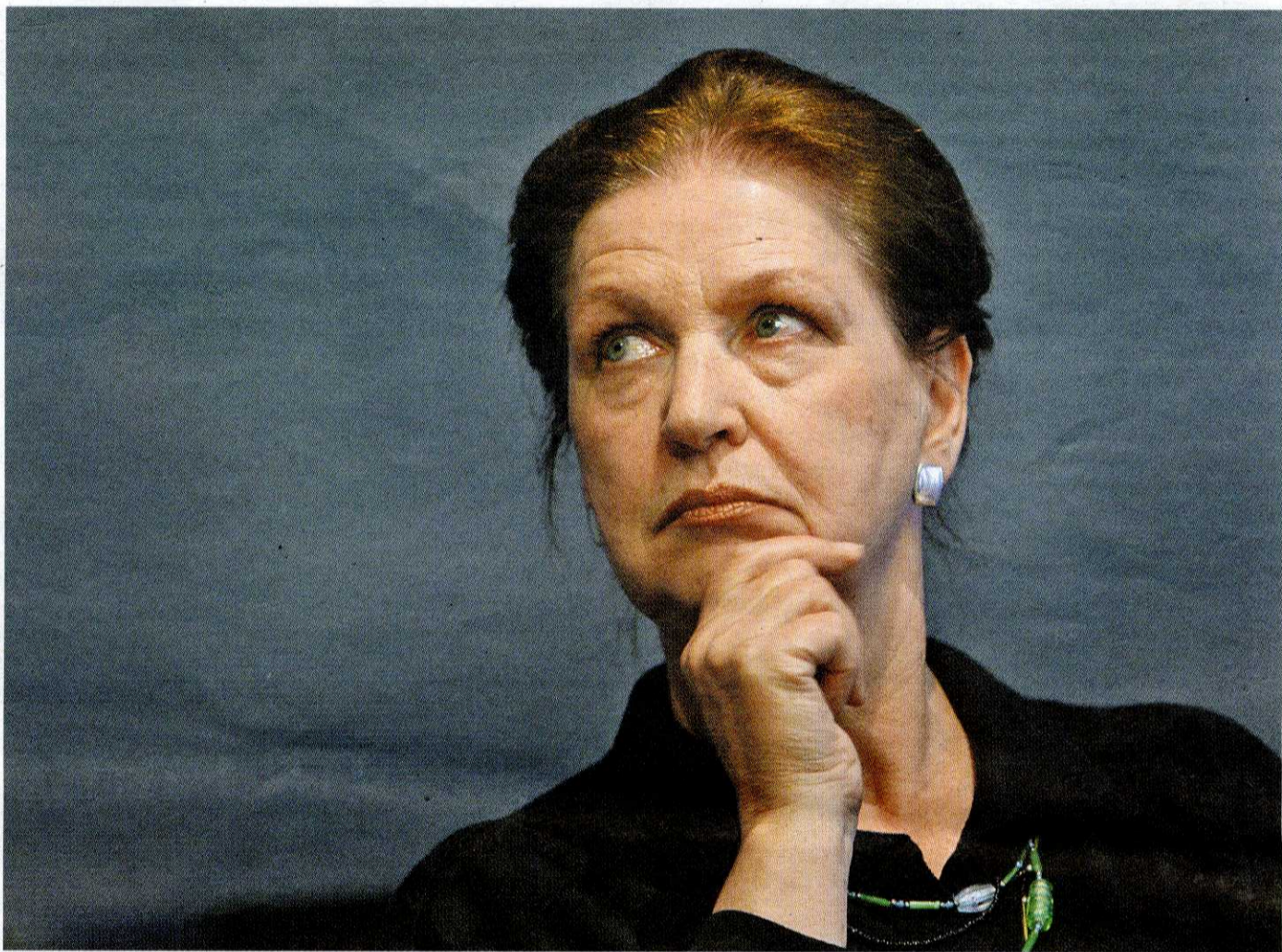


Foto Jure Eržen

pak. O drugi pa res nič ne vem.

Resolucija 1652 izhaja iz spoznanja, da so totalitarni režimi in vojne pustili po vsej Evropi veliko grobov in spomenikov, ki po padcu teh režimov doživljajo različne interpretacije. Svet Evrope poziva k premišljenemu in spoštljivemu ravnanju z grobovi in grobišči, opozarja na določila ženevske konvencije, zavzema se za sistematično obravnavo tega poglavja naše zgodovine. Predlaga popis vseh grobišč, razpravo na evropski ravni, ustanovitev študijskega centra, sprejemanje mednarodnih dogovorov itd. Sklicuje se na več prejšnjih resolucij, ki se posvečajo tako posledicam nacizma kot komunizma in frankizma.

Film sloni na pričevanju Angele Vode, ki je ostalo skrito 33 let, leta 2004 pa izšlo v knjigi Skriti spomin ...

... ne sloni izključno na delu Angele Vode. Vse v filmu sledi avtentičnim zapisom, spominom, dokumentom, pričevanjem. Poudarjam: res je, da komunistične oblasti niso dovoljevale ljudem, da bi spremljali razprave o človekovih pravicah in nastajanje splošne deklaracije. Res je, da so bili stiki s temi forumi prepovedani in da so jih kaznovali. Res je, da sta Angela Vode in Pavla Hočevar hoteli pisati Eleanor Roosevelt. In res je, da so ju o tem zasliševali in da jima je bila za to izrečena zaporna kazen. Nagode je zares pisal francoskemu politiku

Potem pa se mi je nenadoma, pri branju čisto druge literature, odkrilo, da ta lik omogoča povezavo zaporniškega in zunanega sveta, da ga je mogoče uvesti kot zunanji lik in potem pripeljati za rešetke. V knjigi Tatjane Srebot Rejec, ki je posvečena Partiji in Tigru, sem prebrala, da je nekdanji tigrovski voditelj, zdaj uslužbenec tiskovnega urada Albert Rejec, vodil po Sloveniji tuje obiskovalce, jim bil za turističnega in političnega vodiča ter prevajalca. Jeseni 1947 je peljal v Begunje Avstrijca Martina Presterla in Hildegard Hahn! Navezala sem stike z občudovanjem vredno avtorico te knjige, zvedela še marsikaj in tako je nastalo to filmsko poglavje. Zavaljo točnosti: ne, Rejec ni bil na Rajhenburgu, ko so tja prišli Američani, tam ga imamo zavaljo lažje orientacije in manjših stroškov. Zanesljivo pa je bil na pokopališču talcev ob begunjskem gradu, zanesljivo je to bilo tedaj, ko je bil grad poln povojnih arestantk, o katerih ni smel nič reči, in prav gotovo je bila med njimi tudi Angela, ki je čez čas odigrala tako pomembno vlogo v življenju nesrečne Hildegard Hahn. Njena usoda in usode drugih, aretiranih v tem času, pa so Rejca tako presunile, da je odpovedal službo.

Kot varuhinja Skritega spomina ste snemanje filma najbrž doživljali tudi zelo čustveno.

Vse mogoče je prišlo na dan med snemanjem, od predmetov do usod. Že prvi dan smo v tleh celic na Beethovnovi našli veli-

ko praznih tulcev od nabojev. Zidovi so sicer prebeljeni, a čisto razbrazdani od starih zapisov. Glavna dvorana na sodišču ima v klopeh vrezljano vse sorte, nekdo je pod zadnjico nenadoma otipal datum sojenja, avgusta 1947. Da smo snemali na avtentičnih krajih, med zidovi, ki so videli toliko strahot, da smo se tako rekoč spotikali ob zlo, je prebudilo najrazličnejša čustva in doživetja. Ker smo se na bralnih vajah veliko pogovarjali (tudi prepričevali in prerekali, občasno *appassionato*), so se odkrila

ozadja marsikoga iz ekipe ... Parada očetov, ki so jih maja odpeljali in jih ni bilo nazaj, zaprtih očetov, staršev, ki so emigrirali, zgubili službe, bili izgnani z doma – in nikdar niso hoteli govoriti o tem, zdaj pa, v teh novih okoliščinah, so končno potomcem nekaj povedali o sebi in svojih preizkušnjah. V Rajhenburgu, kjer smo imeli sto petdeset žensk za zaporniške prizore, so k meni hodile punce, ki se jim ni sanjalo, kaj je bilo nekoč v gradu, in ljudje srednjih let, ki so se spomnili kolon ali kamionov arestantk, razcapanih, s pomodrelimi nogami.

Ste spoznali tudi katero od bivših obsojenk?

Kako naj pozabim gospo Humar s hčerkami? Na ogled gradu je prišla tisto septembrsko nedeljo, ko smo snemali obisk ameriške delegacije. Po pol stoletja je zbrala pogum, da bi si končno ogledala, kje je preživela leto 1953, in da bi ta kraj pokazala odraslim hčerkam. Niso vedele, kaj se na gradu dogaja, in gospe je skoraj srce obstalo, ko je zagledala dvorišče, polno arestantk in udbovcev in stražarjev ... Ko je prišla k sebi in je zmogla govoriti, mi je rekla, da niso bile tako lepo oblečene, predvsem niso imele nogavic in tako dobrih čevljev. Ona je kazen prestala brez nogavic, v pošvedranih moških čevljih št. 44 in noge si je ovijala v cunje. Potem mi je povedala, kako huda lakota je bila in da se je dalo dobiti malo več za jesti, če je bil človek pripra-

▶ vljen delati na polju, v sadovnjakih in hlevu. Nato se je iztrgalo iz nje, da je bila najhujše skrb za otroke. Dva majhna otroka je imela, in ko so miličniki prišli ponjo in jo odpeljali, so otroka kar v stanovanje zaklenili ... Čez čas sem skozi cmok v grlu vprašala, kaj je bilo z malima. Eden teh dveh otrok, ki je stal ob njej in je danes ženska mojih let, ob tem ni več mogel zadrževati solz. Čez en dan ju je rešila teta, sestra aretirane. Gospa Humar je nekaj časa lovila sapo in nato rekla, da je bila decembra 2007 povabljen v Cankarjev dom v Ljubljano, Janez Janša jih je povabil in se jim v imenu države opravičil. Gospa Humar mu je zelo hvaležna za to, dobro se ji je zdelo, tudi hčerkam, ki so jo spremljale tedaj in zdaj ... Filmski delavci pa so nameščali tir, da bi med vožnjo ujeli obisk ameriške delegacije, in zbor je vabil *Hej, tovariši*.

Vas je dejstvo, da ženska, ki je del svojega življenja posvetila prav ženskemu vprašanju, v Skritem spominu ni nič povedala o sebi kot ženski, presenetilo?

Za oznako Angele Vode mi je posebej pri srcu nekaj Jesihovih verzov. Takole sem prišla do njih. Takoj po vseh svetih leta 2000, ko sem znova in znova brala Angelin rokopis, sem v mestu srečala Aleša Bergerja, ki je odhajal na tiskovno konferenco predstaviti Jesihove jambe. Ni me bilo treba dosti nagovarjati, da sem šla z njim, in tako dobila še toplo knjigo v roke. Pogledam naslovnico, pogledam še hrbet in tam stoji tole:

Glej ga, sred gmajne brin širokorasel:

Ta je, po mojem, glavni. Je mogoče?,

Še lani je na burji kamne pasel,

Zdaj tu stoječ krmari naš otoček ...

In od tiste ure je Angela zame brin. Okus je težko opisati, ni ne sladek ne grenek ne kisel – samosvoj. Je širokorasel grm, ki pika, praska in ni lahko obirati z njega, a je zdravilen in glaven. In je dolgo na gmajni kamne pasla, zdaj pa bo mogoče krmarila kakšna spoznanja na tem našem otočku ... Angela je imela rada poezijo, mislim, da ji ne bi bilo v nejevoljo nekaj jambov in ta brinasta metafora. Brinovca se pa tudi ne bi branila.

Skriti spomin predstavlja prvo pričevanje o razmerah v ženskih socialističnih zaporih. Ženske so nasploh tema, ki – kadar govorimo o žrtvah totalitarizmov in vojn – prihajajo v ospredje šele v zadnjem času. Prav vi ste opozorili na dejstvo, da je bila mednarodna deklaracija o odpravi kakršnega koli nasilja nad ženskami sprejeta šele leta 1993; šele leta 2000 pa je bilo spolno nasilje prvič v zgodovini prepoznano kot zločin.

Spolno nasilje je res nova problematizacija zelo starega pojava. Končno doživlja nekaj ustrezne pozornosti, po zaslugi ozaveščenih, izobraženih in pogumnih žensk. Kar zadeva pionirski položaj *Skritega spomina*, pa bi dopolnila vaše stavke: gre za prvo slovensko pričevanje. Zunaj našega geografsko-kulturnega kroga imajo ženske kot pričevalke o strašni represiji pod znamenjem srpa in kladiva že dolgo opazno vlogo. Mislim, da se je začelo z Margareto Buber Neumann in že leta 1951 je bila njena zgodba dostopna tudi slovenskim bralcem *Poročevalca*. Za knjižno izdajo pa ni bilo več zadoosti korajže – in tako to komaj kdo ve.

Lepega dne bom o tem še kaj napisala. Zdaj sem dobila vlogo Mary Poppins v Bejrutu in vas ne bom več vznemirjala s srhljivimi zgodbami. ■